

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

(повне найменування вищого навчального закладу)

Факультет історії та філософії

(повне найменування інституту/факультету)

Кафедра культурології

(повна назва кафедри)

Дипломна робота

на здобуття ступеня вищої освіти «магістр»

на тему: «Теолого-антропологічне вчення 'Абу ал-Касіма ал-Ка'бі»
«Theological and Anthropological Teachings of 'Abu al-Qasim al-Ka'bi»

Виконав: студент заочної форми навчання
спеціальності 033 Філософія

Нофал Фаріс Османович

Керівник к.філос.н., доц. Сумченко І. В.

Рецензент к.філос.н., доц. Ніколенко О.В.

Рекомендовано до захисту:

Протокол засідання кафедри

№ ___ від _____ 2018 р.

Завідувач кафедри

_____ Соболевська О.К.

(підпис)

Захищено на засіданні ЕК № ___

протокол № ___ від _____ 2018 р.

Оцінка _____ / _____ / _____

(за національною шкалою/шкалою ECTS/ бали)

Голова ЕК

(підпис)

Довгополова О.А.

Одеса – 2018

ЗМІСТ

ВСТУП	3
ОСНОВНА ЧАСТИНА.....	6
1. 'Абу ал-Касім ал-Балхі ал-Ка'бі і багдадська школа мутазилізму: спроба історико-біографічної реконструкції	6
1.1. Історія багдадської школи мутазилізму: загальна характеристика	6
1.2. Біографія 'Абу ал-Касіма ал-Ка'бі: спроба контекстуальної реконструкції	11
2. Теологічна система 'Абу ал-Касіма ал-Ка'бі	18
2.1. Доказ єдиності божої	18
2.2. Самість Божества і Його атрибути	20
2.3. Божественні «знання», «воля» і «всемогутність»: «модальний дуалізм»	29
2.4. Бог і людина: благодіяння Творця і тварна воля	38
2.5. Космогонія і есхатологія: рай перший і рай останній	40
2.6. Проблема віри	45
3. Антропологічне вчення 'Абу ал-Касіма ал-Ка'бі	50
3.1. Дух	50
3.2. Акциденції і акти	52
3.3. Імамат	58
ВИСНОВКИ.....	62
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ	64

ВСТУП

Ця робота покликана пролити світло на спадщину, що збереглась фрагментарно, а саме спадщину 'Абу ал-Касіма ал-Балхі ал-Ка'бі – одного з останніх великих представників мутазалітської школи калама [75: 120; 77; 99]. Філософсько-релігійна система мислителя являє собою підсумок розвитку теології та натурфілософської рефлексії багдадського крила «відособлених» Хорасану IV / X ст. На жаль, постать мислителя, ідеї якого багато в чому послужили основою для побудов більш пізніх улемів ашаритської та матуридівської шкіл, до сих пір залишається в тіні і є однією з «білих плям» сучасної арабістики та історії філософії. У той же час концепції 'Абу ал-Касіма становлять інтерес для фахівців в якості прикладу «зрілої» каламічної рефлексії, що символізувала утворення «періпатетичного» дискурсу калама.

Актуальність дослідження представлена кількома положеннями. По-перше, за допомогою даної роботи робиться спроба ввести в науковий обіг ряд текстів басрійських і багдадських мутазилітів та імамів X — XIII ст. По-друге, ті найважливіші проблеми, що розглядаються 'Абу ал-Касімом з різних аспектів середньовічної мусульманської теології, а також запропоновані рішення цих проблем не тільки виглядають співзвучними ідеям багатьох інших шкіл і напрямів арабо-мусульманської думки, а й ставлять питання про їх історичну «генеалогію». Додаткову актуальність нашій роботі дає професіоналізм та недостатня ступінь наукової дослідженості даного концептуального комплексу. У вітчизняному науково-філософському просторі відсутні праці, присвячені реконструкції теолого-філософської системи ал-Ка'бі; одночасно з цим монографічному дослідженню фрагментів, що так чи інакше описують теорії 'Абу ал-Касіма, присвячена єдина видана за кордоном праця Р. Ель-Омарі [98] – яка не тільки написана паралельно з пропонованою увазі читача роботою, а й де у чому містить досить вільні тлумачення середньовічних першоджерел.

Об'єктом дослідження є оригінальні ересіологічні та доксографічні джерела, які викладають філософські погляди ал-Ка'бі (див. нижче), в той час як його **предметом** є теологічні і антропологічні концепції 'Абу ал-Касіма, оформлені в доступному нам вигляді авторами позначених вище джерел.

Метою цього дослідження є експлікація і аналіз теолого-філософських поглядів 'Абу ал-Касіма ал-Балхі ал-Ка'бі як єдиного комплексу уявлень про Бога і людину в широкому контексті аналогічних досліджень «зрілих» мутазилітів Басри і Багдаду.

Завдання дослідження можна викласти наступним чином:

1. Визначити вузлові проблеми, характерні для сучасної ал-Ка'бі мутазилітської філософсько-релігійної рефлексії.
2. Простежити генезис і еволюцію поглядів мислителя в контексті загальної історії багдадської школи мутазилізму.
3. Проаналізувати основні положення теологічного і натурфілософського вчення ал-Ка'бі, атрибутувати останні джерелами.
4. Виявити зв'язок філософських думок ал-Ка'бі як з думкою попередників, так і з концепціями останніх багдадських і басрійських «відособлених».

Методи дослідження. В роботі нами були використані наступні методи:

- *метод історико-філософської реконструкції* складається у експлікації поглядів 'Абу ал-Касіма, допомагає розкрити як головні, так і другорядні положення його філософського вчення в контексті сучасного для нього історичного періоду та відповідної філософської течії.

- *герменевтичний метод* був використаний при аналізі основних концептів релігійно-філософського вчення 'Абу ал-Касіма як щодо граматики арабської мови, так і філософського (античного і середньовічного) логіко-сміслового контексту.

- історико-генетичний і компаративістський методи дозволяють представити генезис ідей 'Абу ал-Касіма і порівняти їх з ідеями інших філософсько-теологічних систем арабського середньовіччя, а також з базовими положеннями античної філософської думки.

Джерела дослідження. Дане дослідження будується головним чином на наступних доксографічних і ересіологічних джерелах ісламського Середньовіччя: «Розгляд доказів...» 'Абу Саїда ал-Хасана ал-Басрі [12]; «Про що говорили люди ісламу...» 'Абу ал-Хасана 'Алі ібн Ісма'їла ал-'Аш'арі [6]; «Перші речення...» Мухаммада ібн Мухаммада ібн Ну'мана ал-Багдаді ал-Кархі [43]; «Про що сперечалися багдадці та басрійці» 'Абу 'Абдуллаха Мухаммада ібн 'Абдуллаха ал-Хакіма ан-Нісабурі [47]; «Книга релігій і сект» Таджуддін 'Абу ал-Фатха Мухаммада ібн 'Абдулкаріма аш-Шахрастані [64]; «Детальний розгляд учень релігій, вірувань та сект» Ібн Хазма [1]; «Сума поглядів ранніх та пізніх мислителів» Фахруддіна ар-Разі [49].

Структура роботи. Робота містить два розділи і висновки. У першому розділі розглядається генезис і еволюція багдадсько-мутазилітського дискурсу, так само як і біографія останнього яскравого представника багдадського крила «відособлених» 'Абу ал-Касіма ал-Балхі ал-Ка'бі. Другий і третій розділи присвячені порівняльному історико-філософському аналізу теологічного і антрополого-політичного навчань ал-Ка'бі відповідно. У висновках надається узагальнення проміжних підсумків роботи і загальна характеристика концепції ал-Ка'бі та її місця в історії мутазилітського і шіїтського крила калама.

ВИСНОВКИ

Таке вчення 'Абу ал-Касіма зокрема і Багдадської школи мутазилізму в його особі в цілому, що виводиться з певного – нехай і вельми нечисленного – ряду доступних історичу джерел. Про його долю вже було докладніше сказано вище: саме Багдадський мутазилізм, зблизившись із зайдитським і шийтсько-дванадцятницьким каламом, знайде особливу популярність в Хорасані і Ємені після падіння двох історичних столиць «відособлених» – Басри і Багдаду. Завдяки своєчасній трансмісії мутазилізму в шийтське середовище ми маємо сьогодні, крім іншого, левову частку документів, що були підставою для чинного дослідження; і, хоча переважна більшість мутазилітських творів або втрачені назавжди, або все ще чекають свого відкривача, ми все-таки спроможні уявити (багато в чому контурно) загальну картину дискусій мутакаллімів, що велись як в басрійських, так і в багдадських і хорассанських медресах IX-X ст.

Дійсно, більше за інших в тексті роботи, у зв'язку з побудовами багдадців, згадувалися імена ал-'Аллафа, ан-Наззама и Му'аммара б. 'Аббада. Перефразовуючи основну думку попереднього абзацу, можна сказати, що саме на конструктивному переосмисленні систем цієї ранньо-мутазилітської Трійці і ґрунтується вся самостійність «пізньої» Багдадської школи мутазилізму. 'Аллафове категориальне розуміння дійсності знайшло своє відображення у вченні 'Абу ал-Касіма про атрибути Бога, наззамівський матеріалізм – в «механіці» божественного діяння, а теорія «сенсів» Му'аммара – в розгляді ал-Ка'бі проблем божественного творіння. Таким чином, теологію мутазилітського Багдаду сміливо можна назвати «реплікацією» теології басрійської початку-середини IX ст.

Говорячи про рецепції концепцій 'Абу ал-Касіма, багато доксографів відмовляють останнім навіть в самому їх існуванні: наприклад, аш-Шахрастані не бачить практично ніяких розрізень між «хайятітами и

ка‘бітами», а ал-’Аш‘арі менше десяти разів нагадує про ал-Ка‘бі протягом більш ніж п'ятисотсторінкового оповідання про «секти» калама і мутазилітських вчених. Причини цього, на наш погляд, вкрай прості – «багдадські» теорії, завдяки своїй пластичності і фрагментарності, як вже не раз було сказано вище, служили розвитку шийтського калама, тоді як «чисте» багдадсько-мутазилітське епігонство залишалося ересіографами класичної та посткласичної епох практично непоміченим. Сподіваємося, що подібна історична несправедливість, хоча б частково була виправлена на сторінках цієї більш, ніж скромної за своїм обсягом розвідки.

Завершуючи основну частину даної роботи, хотілося б в черговий раз підкреслити, що виконана автором праця ні в якому разі не претендує на вичерпаність або завершеність. Навпаки-ми сподіваємося, що ця розвідка, написана паралельно з іншими, європейськими та американськими дослідженнями з історії багдадського мутазилізму, стане одним з перших кроків до нового погляду на завершальний багатомістовий розвиток школи «відособлених». Особливу роль у цій копіткій, але багатообіцяючій справі, поза всяким сумнівом, судилося зіграти єменським манускриптам, що вивчаються і видаються цілою групою західних арабістів під керівництвом С. Шмідтке; ми ж з вдячністю і нетерпінням приймемо результати цієї кропіткої праці, яка цілком може оскаржити – або, навпаки, підтвердити – цілий ряд аналітичних і фактологічних тез, тут висунутих. Що, безперечно, і необхідно, і вірно – адже як мутазилітський калам, так і ’Абу ал-Касім ал-Балхі все ще чекають на свого останнього дослідника.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

Джерела

1. *Ал-'Андалусі, Ибн Хазм. Ал-Фісал фі ал-мілал ва ал-агва' ва ан-нихал: в 5 тт. Бейрут, 2007.*
2. *Ал-'Исбахані, 'Абу ал-Фарадж. Макатил ат-талібійін. Кумм, 1416 г.х. 450 с.*
3. *Ал-'Аскалані, Ибн Хаджар. Лісан ал-мізан: в 10 тт. Бейрут, 2002.*
4. *Ал-'Аскалані, Ибн Хаджар. Фатх ал-Барі шарх Сахіх ал-Бухарі: в 13 тт. Каїр, 1986.*
5. *Ахмад б. Ханбал. Муснад: в 50 тт. Каїр, 1993.*
6. *Ал-Аш'арі, 'Абу ал-Хасан. Макалат ал-ісламійійн ва ихтілаф ал-мусаллін. Вісбаден, 1980. 611 с.*
7. *Ал-Багдаді, 'Абдулкахір. 'Усул ад-дін. Багдад, 1963. 320 с.*
8. *Ал-Багдаді, 'Абдулкахір. Ал-Фарк байн ал-фірак. Каїр, 1988. 300 с.*
9. *Ал-Багдаді, ал-Хатиб. Та'ріх Багдад: в 21 тт. Каїр, 1349 г.х.*
10. *Ал-Бакіллані, 'Абу Бакр. Кітаб ат-Тамхід. Бейрут, 1957. 458 с.*
11. *Ал-Балхі, 'Абу ал-Касім. Кубул ал-ахбар фи ма'ріфат ар-ріджал: в 2 тт. Бейрут, 2000.*
12. *Ал-Басрі, 'Абу ал-Хусайн. Тасаффух ал-аділла. Вісбаден, 2006. 200 с.*
13. *Ал-Газалі, 'Абу Хамід. Ал-Мустасфа мін 'ілм ал-'усул: в 2 тт. Каїр, 1937.*
14. *Ад-Дарімі, 'Усман. Ар-Радд 'ала ал-джахмійя. Бейрут, 1982. 204 с.*
15. *Ал-Джавзійя, Ибн Каййім. Міфтах дар ас-са'ада: в 3 тт. Эр-Рияд, 1432 г.х.*
16. *Ал-Джахіз, 'Амр. Кітаб ал-хайаван: в 8 тт. Бейрут, 1996.*
17. *Ал-Джіндарі, Ахмад. Фіхріст шарх ал-азхар: в 3 тт. Б.м., б.г.*
18. *Ал-Джувайні, 'Абу ал-Ма'алі. Ал-Іршад 'іла каваті' ал-адилла. Каїр, 1950. 342 с.*

19. *Ал-Джувайні, 'Абу ал-Ма'алі*. Аш-Шаміл фі 'усул ад-дін. Александрія, 1969. 736 с.
20. *Ал-Джурджані, аш-Шаріф*. Ат-Та'ріфат. Каір, 2004. 262 с.
21. *Ал-Джурджані, аш-Шаріф*. Шарх ал-мавакіф: в 8 тт. Бейрут, 1998.
22. *Аз-Замахшарі, 'Абу ал-Касім Махмуд*. Ал-Кашшаф: в 4 тт. Бейрут, 1407 г.х.
23. *Аз-Захабі, Шамсуддін*. Ал-'Улувв лі-л-'Аіийй ал-Гаффар. Эр-Ріяд, 1995. 304 с.
24. *Аз-Захабі, Шамсуддін*. Тазкірат ал-хуффаз: в 4 тт. Хайдарабад, 1968.
25. *Ібн 'Абд ал-Барр*. Ат-Тамхід: в 24 тт. Алжир, 2012.
26. *Ібн 'Абу ал-Хадід*. Шарх нахдж ал-балага: в 20 тт. Каир, 1965.
27. *Ібн ал-'Асір*. Ал-Каміл фі ат-та'ріх: в 9 тт. Бейрут, 1997.
28. *Ібн Касір*. Ал-Бідайа ва ан-ніхайа: в 21 тт. Бейрут, 2003.
29. *Ібн ал-Муртада*. Табакат ал-му'тазіла. Бейрут, 1960. 208 с.
30. *Ібн ан-Надім*. Ал-Фіхріст. Тегеран, 1971. 800 с.
31. *Ібн Нубата*. Сарх ал-'уйун. Каір, 1321 г.х. 589 с.
32. *Ібн Тагрі Барді*. Ан-Нуджум аз-захіра: в 16 тт. Каир, б.г.
33. *Ібн Халлікан, Шамс ад-Дін*. Вафіййат ал-а'йан: в 8 тт. Бейрут, 1972.
34. *Ал-Іджи, 'Адуд ад-Дін*. Ал-Мавакіф: в 3 тт. Бейрут, 1997.
35. *Ал-'Існаві, Джамал ад-Дін*. Нихайат ас-сул шарх мінхадж ал-вусул: в 4 тт. Бейрут, 1999.
36. *Ал-Ісфарайіні, 'Абу ал-Музаффар*. Ат-Табсір фі ад-дін. Каір, 1955. 503 с.
37. *Ал-Кінді, 'Абу Йусуф Йа'куб*. Раса'іл ал-Кінді ал-фалсафіййа: в 2 тт. Каир, 1950.
38. *Ал-Маварді, 'Абу ал-Хасан*. Ал-Ахкам ас-султаніййа. Каір, 1961. 430 с.
39. *Ал-Маджлісі, Мухаммад*. Біхар ал-анвар: в 110 тт. Дамаск, 2008.
40. *Ал-Манакдім, ас-Саййід*. Шарх ал-'усул ал-хамса. Каір, 1965. 800 с.

41. *Ал-Мас'уді, 'Абу ал-Хасан*. Мурудж аз-захаб: в 4 тт. Каїр, 1948.
42. *Ал-Матуріді, 'Абу Мансур*. Кітаб ат-тавхід. Бейрут-Стамбул, 2001. 1000 с.
43. *Ал-Муфід б. Мухаммад*. 'Ава'ил ал-макалат фі ал-мазахиб ва ал-мухтарат. Бейрут, 1983. 425 с.
44. *Ан-Насафі, 'Абу ал-Баракат*. Мадарік ат-танзіл: в 3 тт. Каїр, 1344 г.х.
45. *Ан-Насафі, 'Абу ал-Му'ін*. Табсірат ал-аділла: в 2 тт. Дамаск, 1993.
46. *Ан-Нісабурі, 'Абу Рашид*. Діван ал-'усул. Каїр, 1969. 800 с.
47. *Ан-Нісабурі, 'Абу Рашид*. Ал-Маса'іл фі ал-хілаф байн ал-басрійїн ва ал-багдадійїн. Триполи, 1979. 416 с.
48. *Разі, Сайїїд Мутрада*. Табсірат ал-'аввам фи м'аріфат макалат ал-анам. Тегеран, 1313 г.х. 300 с.
49. *Ар-Разі, Фахруддін*. Мухассал афкар ал-мутакаддімін ва ал-мута'аххірін. Каїр, 1991. 260 с.
50. *Ар-Разі, Фахруддін*. Ат-Тафсір ал-кабір: в 32 тт. Бейрут, 2004
51. *Ас-Санусі, Мухаммад*. 'Акідат 'ахл ат-тавхід ал-кубра. Каїр, 1898. 336 с.
52. *Ас-Суйуті, Джалал ад-Дін*. Ал-Музхір фі 'улум ал-луга: в 2 тт. Бейрут, 1986.
53. *Ат-Тавхіді, 'Абу Хаййан*. Ал-Бахр ал-мухіт: в 8 тт. Каїр, 1328.
54. Тафсір 'Абі ал-Касім ал-Ка'бі ал-Балхі. Бейрут, 2006. 384 с.
55. *Ат-Тусі, Насір ад-Дін*. Талхіс ал-мухассал. Тегеран, 1980. 592 с.
56. Фадл ал-і'тизал ва табакат ал-му'тазіла. Та'ліф ал-Балхі ва 'Абд ал-Джаббар ва ал-Джишшамі. Туніс, б.г. 447 с.
57. *Ал-Хаййат, 'Абу ал-Хусайн*. Ал-Інтисар ва ар-радд 'ала Ібн ар-Раванді ал-мулхід. Каїр, 1925. 324 с.
58. *Ал-Хамаві, Йакут*. Му'джем ал-булдан: в 5 тт. Бейрут, 1993.

59. *Ал-Хамадані, 'Абд ал-Джаббар. Ал-Маджму'* мін ал-мухїт бі-т-такліф: в 3 тт. Бейрут, 1962.

60. *Ал-Хамадані, 'Абд ал-Джаббар. Ал-Мугны фы абваб ат-тавхыд ва ал-'адл:* в 13 тт. Каїр, 1971.

61. *Ал-Хамадані, 'Абд ал-Джаббар. Тасбіт дала'їл ан-нубувва:* в 2 тт. Бейрут, 1966.

62. *Ал-Хамадані, 'Абд ал-Джаббар. Шарх ал-'усул ал-хамса.* Каїр, 1996. 832 с.

63. *Ал-Ханбалі, Ібн 'Імад. Шазарат аз-захаб фі ахбар ман захаб:* в 10 тт. Бейрут, 1986.

64. *Аш-Шахрастані, 'Абу ал-Фатх. Кїтаб ал-мілал ва ан-ніхал.* Бейрут, 1993. 734 с.

65. *Аш-Шахрастані, 'Абу ал-Фатх. Ніхайат ал-їкдам фі 'їлм ал-калам.* Бейрут, 1425 г.х. 520 с.

66. *Ефрем Сирин, св. Творения:* в 6 тт. М., 1852.

67. *Kitab al-Amanat wa'l-I'tiqadat von Sa'adja b. Jusuf al-Fajjumi.* Herausgegeben von dr. S. Landauer. Leiden, 1880. 355 p.

68. *PG – Patrologiae Cursus Completus, Series Graeca.* Paris, 1857–1866.

69. *Syméon le Nouveau Théologien. Hymnes, I. P.,* 1976. 301 p.

Лїтература

70. *'Амін А. Духа ал-'їслам:* в 3 тт. Каїр, 1941.

71. *Ал-Аш'арі ал-Куммі, Са'д.* Ал-Макалат ва ал-фірак. Тегеран, 1361 г.х. 300 с.

72. *Бадаві, 'А. Мазахїб ал-'їсламийїн.* Бейрут, 1997. 1257 с.

73. *Ал-Гурабі, 'А. 'Абу ал-Хузайл ал-'Аллаф.* Каїр, 1949. 150 с.

74. *Ал-Джазірі, Н. Кира'а фі 'їлм ал-калам: ал-га'їйа 'їнд ал-'аша'їра.* Каир, 1992. 395 с.

75. *Джаралла, З. Ал-Му'тазіла.* Каїр, 1947. 304 с.

76. *Касір, Х.* 'Асар ал-і'тізал фі фікр файласуф ал-'араб ал-Кінді// Маджаллат дірасат Басра, 16. Басра, 2013. С. 226-246.
77. *Насрі, А.* Фалсафат ал-му'тазіла. Т. 2. Александрія, 1957. 168 с.
78. *Нахла, 'А.* Ал -'Ісм ва ас-сифа фі ан-нахв ал-'арабійй ва ад-дірасат ал-'урубіййа. Александрія, 1994. 154 с.
79. *Нофал Ф.О.* Му'аммар б. 'Аббад ас-Суламі ва ара'у-ху ал-каламіййа ал-фалсафіййа. Бейрут, 2015. 120 с.
80. *Субхі, А.* Фи 'ілім ал-калам. Ал-Му'тазіла. Бейрут, 1985. 365 с.
81. *Хашім, 'А.* Ал-Джубба'іййан. Триполі, 1968. 400 с.
82. *Хувайді, Й.* Мухадарат фі ал-фалсафа ал-'ісламіййа. Каїр, 1966. 263 с.
83. *Делез Ж.* По каким критериям узнают структурализм?// *Делез Ж.* Марсель Пруст и знаки. СПб., 1999. С. 134-140.
84. *Додихудоев Х.* Полемика Абу Хатима ар-Рази и Абу Бакра ар-Рази// Ишрак. Ежегодник исламской философии '4. М., 2013. С. 140-161.
85. *Ефремова Н.В.* Ноология восточных перипатетиков// Средневековая арабская философия: проблемы и решения. М., 1998. С. 146-174.
86. *Ибрагим Т.К.* Обоснование бытия Бога и Его единства в каламе// Ишрак. Ежегодник исламской философии'1. М., 2010. С. 284-299.
87. *Касумова А.* Арабская средневековая плутовская новелла. Баку, 2007. 166 с.
88. *Леви-Строс К.* Структурная антропология. М., 2001. 512 с.
89. *Нофал Ф.О.* Ибрахим ибн Саййар ан-Наззам. М., 2015. 152 с.
90. *Нофал Ф.О.* Категория «вера» в классической исламской теологии. Историко-философские очерки. Одесса, 2016. 210 с.
91. *Нофал Ф.О.* Натурфилософия Му'аммара б. 'Аббада как переход «скрытого» в «явное»: онтология смысла// «Рассыпанное» и «собранное»: вещи и их атрибуты в исламской культуре. М., 2017. С. 249-257.

92. *Нофал Ф.О.* Философия ан-Насафи как квинтэссенция матуридитского вероучения// *Философский журнал*. 2016. Т.9. № 1. С. 134-145
93. *Нофал Ф.О.* Эклектическое крыло мутазилитского калама: Ахмад б. ал-Ха'ит и его авраамическо-неоплатонический «синтез» // *Вестник ПСТГУ* I:1(63). М., Изд-во ПСТГУ, 2016. С. 69-78.
94. *Пунес Ш.* Иудаизм, христианство, ислам. Парадигмы взаимовлияния. М., 2009. 366 с.
95. *Попов И.В.* Личность и учение блаженного Августина. Сергиев Посад, 2005. 776 с.
96. *Cohen, C. Eden*// *The Oxford Dictionary of the Jewish Religion*. Oxford, 2011. P. 228-229.
97. *El-Omari, R.* Abu l-Qāsim al-Balkhī al-Ka'bi's doctrine of the Imāma// *A Common rationality: mu'tazilism in Islam and Judaism*. Würzburg, 2007. P. 39-57.
98. *Idem.* *The Theology of Abū l-Qāsim al-Balkhī/al-Ka'bī*. Leiden, 2016. 238 p.
99. *Frank, R.* *Early Islamic Theology: The Mu'tazilites and al-Ash'ari: Texts and Studies on the Development and History of Kalam*. Routledge, 2007. 400 p.
100. *Gardet L.* Al-Djubba'i// *The Encyclopaedia of Islam*. Vol. 2. Leiden, 1986. P. 570.
101. *Jolivet, J.* *L'intellect selon Kindi*. Leiden, 1971. 166 p.
102. *Madelung, W.* *Der Imam al-Qāsim ibn Ibrāhīm und die Glaubenslehre der Zaiditen*. Berlin, 1965. 271 p.
103. *Massignon, L.* *La passion d'al-Halladj, martyr mystique de l'islam*. Paris, 1922. 632 p.
104. *Schmidtke, S., Thiele, J.* *Preserving Yemen's Cultural Heritage. The Yemen Manuscript Digitization Project*. Sanaa, 2011. 80 p.

105. *Ushama, T.* Issues in the Understanding Muhkam and Mutashabih Passages of the Qur'an// Journal of the International Institute of Islamic Thought and Civilization. Vol. 16, No. 1(2011). P. 85-112.

106. *Wheeler, B.* Mecca and Eden: Ritual, Relics, and Territory in Islam. Chicago, 2006. 333 p.

107. *Wolfson, H.* The Philosophy of the Kalam, Harvard University Press, 1976. 404 p.